

XORAZM DUTOR MAQOMLARI

Shukurjonova Xusnora Farhod qizi

Guliston Davlat Universiteti

San'atshunoslik fakulteti, o'qituvchi

Email: xusnorashukurjonova8@gmail.com

Tel: 99 870-98-24

Annotatsiya: Xorazm mumtoz musiqasi rivojlanishining shartli ravishda juda qadimiy va nisbatan yaqin lekin xotiramiz ilg'aydigan jonli tarixi, haqida so'z yuritish mumkin. Oldinlari Xorazm mumtoz musiqasining bosh cholg'usi dutor bo'lgan. Ushbu maqolada Xorazm dutor maqollari haqida so'z yuritiladi.

Annotation: It is possible to talk about the history of the development of Khorezm classical music, which is conditionally very old and relatively recent, but our memory is still alive. Before, the main instrument of Khorezm classical music was the dutor. This article is about Khorezm dutor proverbs.

Аннотация: Можно говорить об истории развития хорезмской классической музыки, условно очень древней и относительно недавней, но память наша еще жива. Раньше основным инструментом хорезмской классической музыки был дутор. Эта статья о хорезмских пословицах-дудорах.

Kalit so'zlar: Urf-odat, madaniyat, tarix, xalq musiqasi, maqomlar, sozanda, dutor, parda, ijrochilik.

Keywords: Tradition, culture, history, folk music, statuses, musician, dutor, veil, performance.

Ключевые слова: Традиция, культура, история, народная музыка, статусы, музыкант, дутор, вуаль, перформанс.

Xalqning madaniy tarixi qanchalik qadimiy bo'lsa, o'sha xalqning axloqiy go'zalligi, urf - dat rang – barangligi ko'lami keng, ta'lim – tarbiya tizimi ildizlari ham shunchalik chuqur bo'ladi. Chunki, har qanday madaniyat, axloq, urf – odat va ta'lim – tarbiya insoniy faoliyatning kechinmalari, sinovlari, boy hayotiy tajribalari asosida yuzaga keladi va maqbullari avloddan – avlodga o'tadi.

Qadimgi Xorazmdan ipak yo'lining o'tishi, Sharq bilan G'arbning bog'lanishi vohaning iqtisodiy va madaniy rivojiga ta'sir etgan albatta. Xorazm mumtoz musiqasi rivojlanishining shartli ravishda juda qadimiy va nisbatan yaqin lekin xotiramiz ilg'aydigan jonli tarixi, haqida so'z yuritish mumkin. Agar nisbatan yaqin davr

Xorazm – Xiva xonligi deb yuritiladigan, ya'ni 1592- 1920-yillarni o'z ichiga olsa, jonli tarix deganda Xorazm maqomlarini nota, audio yozuvlari vositasida va bevosita amaliyot ijrodagi an'analar audio yozuvlar jarayoni sifatida kuzatish mumkin.¹

Ijrochilik sohasida ham Xorazm xalq musiqasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekistonning barcha hududlarida keng rasm bo'lgan cholg'u asboblari Xorazmda ham qo'llaniladi. Tanbur, dutor, tor, g'ijjak, bulamon (balaban), doira (dap), surnay – Xorazm musiqasining asosiy cholg'u asboblari hisoblanadi. Xorazmda diatonik tovushqatorli musiqa asbobi sifatida garmon (soz) chalish keng rasm bo'lgan; undan bir tovushli musiqa asbobi sifatida foydalaniladi. Xorazmlik Komil Avaz - O'lis ohanglar, musiqachilarning aytishicha, To'rtko'llik Ko'shak ko'r degan odam To'rtko'ldagi rus askarlaridan garmon chalishni o'rgangan ekan. Xorazmda soz (garmonchini Xorazmda sozchi deb aytadilar) deb ataluvchi garmon asosan ayollar o'rtasida ko'p tarqalgan.

Xorazm musiqa terminlari asosan o'zbek xalq musiqachilari orasida ishlatiladigan umumiy terminlarga o'xshaydi. Bu terminlardan xususan quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin. Mashshoqlarni Xorazmda sozanda, ashulachilarni – go'yanda, dutor jo'rligida xalq qo'shiqlarini aytuvchilarni – talqinchi, ayol ashulachilarni – xalfa deb yuritiladi.

Musiqa san'ati borasida amalga oshirilayotgan hayrli ishlar bolalarda kuy-qo'shiqqa san'atga muhabbat uyg'otib, ularda cholg'uchilik ijrochilik kabi bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantiradi, shuningdek musiqa san'ati asosida o'quvchi shaxsining manaviy axloqiy madaniyatini, milliy g'urur va vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshirib, ijodiy mahorat, nafosat va badiiy didni o'stiradi, fikrlash darajasini kengaytiradi va navqiron avlodimizning yuksak ma'naviyat ruhida kamol topishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Xalq cholg'ularida jahon mumtoz musiqa merosining ijro etilishi o'zbek sozandasing bilim va tafakkuri dunyoqarashini kengaytiradi uning ijro mahoratining keng ko'lamli va yuqori darajada bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Bugun mamlakatimizda manan boy, yetuk barkamol avlod tarbiyasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Yosh avlod kelajakda O'zbekiston dovrug'ini butun dunyoga tanitishda yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bolishadi.

Musiqiy cholg'uning mukammal va nafisligidagi bosh mezon insonning ovoz tabiatiga hamohangdir. Qo'l bilan yasalgan cholg'u asbobiga nisbatan inson ovozi

¹ B.Rahimov –Xorazm dutor maqomlari 24-b

mohiyatan birlamchi hamda mo'tabar hisoblangan. Ovoz-tabiiy, cholg'ular esa sun'iy musiqa asboblari deb yuritilgan. Cholg'u asbobi sozanda va ayniqsa ,hofizning suyanchi va ishonchli hamrohi hisoblanadi. Cholg'u asboblarining umumiy ko'rinishi, parda tuzulishi va tembr-akustik xususiyatlarining shakllanishi sozandalarning kasb-kor qurollarini o'zlariga moslashtirish yo'lidagi izlanish va intilishlarining samarasidir.

Cholg'ularda o'rtnashib qolgan parda(tovushqator)lar esa ijrochi va tinglovchilarning ko'p avlodlari tomonidan uzoq tajriba jarayonida saralangan amaliy tizim. Darhaqiqat, cholg'u asbobi bo'lmasin, mohiyatan musiqa amaliyotini takomillashtiririshga, kuy va ashulalarning jozibasini oshirishga qaratilgandir. Xalq cholg'u asboblari asrlar davomida taraqqiy topib cholg'u ijrochiligining uch navi yakka, jo'r va jamoa turlari bilan uzoq yillar davomida rivojlanib musiqiy merosimizda alohida o'rin tutib kelmoqda .

Cholg'u asboblarining torli, puflama va urma cholg'ular guruhlaridan iborat namunalarning nomlari bizgacha yetib kelgan xalq cholg'u asboblari tirnama (yoki tirnab chertiladigan dutor, do'mbira), noxunli (nohun vositasida chertiladigan tanbur, afg'on rubobi, qashqar rubobi), torli urma (yog'och moslamalar bilan urib chalinadigan chang) hamda kamonli (kamon bilan chalinadigan qo'biz, g'ijjak, sato) sozlardan iborat torli asboblar asrlar davomida taraqqiy topib, o'zining mukammal shaklini kashf etib juda boy tasviriy imkoniyatlarga egadir.

Xorazmda asosiy musiqa asboblaridan tanbur bo'lib, bundan tashqari doira (dap), nay, chang, g'ijjak, dutor , qo'shnay, bulamon, sato, rubob, tor (hozirgi torlarga qaraganda ancha boshqacharoq bo'lib, dastasi uzunroq, boshi – quloqlari turadigan 26 joy ancha yo'g'onroq) bo'lgan. Hozirgi kunda Xorazm maqom ansambllari tarkibida barcha o'zbek xalq cholg'ularini uchratishimiz mumkin.

Dutor ko'rinishidan do'mbiraga o'xshagan, ammo o'z ijrochilik imkoniyatlari hamda tasviriy vositalari bilan undan tubdan farq qilib turadigan faqatgina havaskor xalq ijrochilari uchungina emas, balki mohir professional sozandalar ijro qiladigan qadimiy cholg'u asboblaridan biridir. Noksimon kosaxonasi o'yma yoki qovurg'ali bo'lib, unga yopishtirilgan nisbatan uzun va ingichka dastasiga yupqa qopqoq yopishtirilgan. Kosaxonaga o'rnashtirilgan nisbatan uzun dastasida esa qo'shnay yoki ipak torlaridan ikki o'rama qilib bog'langan pardalar mavjud.

Odatda, pardalari 13 ta bo'lib, ular ikki oktavadan ortiqroq diapazonli to'la xromatik bo'lmagan tovushqator hosil qiladi. Dutorning ikkita ipak tori kvarta, kvinta yoki unison (oktava) ga sozlanadi. Dutorda ham asosiy ijro usuli do'mbirada bo'lganidek tirnamadir. Ayni vaqtda dutor ishlatiladigan shtrixlarga boyligi, o'ng

qo'l barmoqlari hamda panjani ishlatishdagi uslublarning rang – barangligi bilan ajralib turadi.

Oldinlari Xorazm mumtoz musiqasining bosh cholg'usi va kalit dutor bo'lgan . Dutor tabiatan xonaki (kamer) sadolanuvchi cholg'u. Bunday deyishimizga uning barcha sifatlar to'g'ri keladi: barmoq uchi bilan ohista chalish to'g'rirog'i nozik sado beruvchi ipak torlarni qo'lda yumshoq silab tovush chiqarish. Xorazm dutor ijrochiligi haqida ikki og'iz to'xtaladigan bo'lsak: bu o'lkada ikki xil dutor qo'llanilib, ularning birisi kalta, ya'ni uzunligi 97 sm, ikkinchisi uzun, ya'ni bo'yi 130 sm va undan ortiq dutorlardir.

Bu cholg'ular tut yoki o'rik yog'ochidan yasaladi. Ular qovurg'ali – dilma dutor va o'yib ishlangan – qazma dutor deb yuritilgan. Qopqog'i ya'ni dekasi esa tut yog'ochidan yupqa qilib ishlanadi. Dutorlarning ikkalasi ham zir, ya'ni yuqori sozlanuvchi tori kichik oktava re va bom, ya'ni past sozlanuvchi torlari katta oktava sol yoki lya ba'zan qo'shtor qilib ham sozlanadi. Dutor ikki xil sozlanishining sozandalar tilida o'z atamasi bo'lib, bular ochiq torning bir–biriga nisbatan kvinta sozi —Aliqambar duzum, kvarta sozi —Miskin duzum deb ham yuritiladi. Dastalaridagi parda boylamlari qo'yning ichagidan tayyorlangan iplar bilan bog'langan. Pardalarning soni ikkala dutorda ham bir xil va diatonic tovushqatorni hosil qiladi.

Xorazmda dutor ijrochiligi o'ziga xos bo'lib, unda o'ng qo'l zarblari rez usulidagi uzluksiz – davomiy ijrosi bilan ajralib turadi. Shuningdek har bir kuchli hissani bo'rttirib o'ng qo'lning to'rt barmog'i va jimjiloqni qopqoqqa tekkizib, tirnab va chertib ijro qilish asosiy hususiyatlaridan hisoblanadi.

Dutorning o'ng qo'l zarblari Xorazmda dast deyiladi. Ular o'z ichida kuy va usul bo'laklarini murakkab va eng jozibali jihatlarini birlashtirgan. Keksa sozandalarning aytishlaricha, doira ham usulni dutor zarblaridan o'rganar ekan. Xorazmda ushbu cholg'u uchun maxsus dutor maqomlari yaratilgan va ijro qilib kelingan. Mazkur o'xshashliklardan tashqari dutor va soz pardalarining bir xil nomlanishdagilari ham uchraydi. Soz pardalari 16 ta bo'lib shulardan 3tasi dutor pardalari bilan bir xilda nomlanadi. Bular: sozda: “Bosh parda”, “Bosh devoni”,

“Shax xatayn” deb yuritilsa, dutorda,”Besh parda”, “Bosh parda”, “Sar parda” deyiladi.

Dutor maqomlari Xorazm musiqiy tarixchasi quyidagi tartibda beriladi: Iroq, Chapandoz, Mo'g'ulcha, Navo, Sadri Iroq, Roviyy, Orazi bam, Tashniz, Majnun dali, Ohyor, Miskin kabi 11 ta cholg'u asrni tashkil etadi. Bulardan o'n birinchi maqom Miskin deb yuritiladi va ikki qismdan iborat. Xorazm vohasida ijrochilik sohasida

Nurmuhammad Boltaev, Yusuf Jabborov, Shuhrat Razzoqov, Mirkarim Karimov, Farog‘at Mo‘minova, Umid Boltaevlar mohirlik darajasiga erishganlar.

XX asr 40 – yillarining oxiri 50 -yillarning boshlanishi davlat ta‘limi sohasida xalq cholg‘u asboblarida yangi ijrochilik yo‘nalishini joriy etish vaqtiga to‘g‘ri keldi. Boshlang‘ich, o‘rta va oliy ta‘lim tizimida o‘zbek milliy cholg‘u asboblari (tanbur, dutor, g‘ijjak, nay, chang va boshqalar) da ko‘proq yevropa, rus va o‘zbek kompozitorlarining asarlarini ijro etish birinchi navbatdagi vazifa etib qo‘yilgan edi. Ana shu jarayonda qashqar rubobi eng ko‘p qo‘llaniladigan milliy asboblar qatoridan o‘rin egalladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. I.Rajabov —Maqomlar masalasiga doir – Toshkent 1963
2. Otanazar Matyoqubov-Maqomat Toshkent 1971
3. Mulla Bekjon Rahmon o‘g‘li Muhammad Yusuf Devonzoda - “Xorazm musiqiy tarixchasi” Toshkent 1998
4. B.Rahimov –Xorazm dutor maqomlari. Avtoreferati 2021